

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач випускової кафедри

_____ Е. Лузік

« ____ » _____ 2021 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА

(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)

ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «БАКАЛАВР»

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Практична психологія»

Тема: «Гендерні особливості прояву агресивності в підлітковому віці»

Виконавець: студентка групи 426 Сторожук Марина Миколаївна

Керівник: професор, доктор педагогічних наук Барановська Лілія Володимирівна

Нормоконтролер: _____ Бородінова Л.Ю.

(підпис)

КИЇВ 2021

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра педагогіки та психології професійної освіти
Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Практична психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
_____ Е. Лузік
« __ » _____ 2021 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання дипломної роботи

Сторожук Марини Миколаївни

1. Тема дипломної роботи: «Гендерні особливості прояву агресивності в підлітковому віці» затверджена наказом ректора від «26» березня 2021 р. №483/ст.
2. Термін виконання роботи: з 22.02.2021 до 01.06.2021 р.
3. Вихідні дані до роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до першого та другого розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків загальним обсягом 51 сторінки, з них обсяг основного тексту 46 сторінок, список використаних джерел нараховує 36 позицій.
4. Зміст пояснювальної записки: Вступ; Розділ 1. Теоретичні засади дослідження гендерних особливостей прояву агресивності в підлітковому віці; Висновки до першого розділу; Розділ 2. Експериментальне дослідження гендерних особливостей прояву агресивності в підлітковому віці; Висновки до другого розділу; Висновки; Список використаних джерел та літератури; Додатки.
5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного матеріалу): таблиці, рисунки.

6. Календарний план-графік

№ пор.	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1.	Опрацювання та реферування літератури з теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета Дослідження	22.02.2021	
	Формулювання теми, мети, завдання дослідження. Написання вступу. Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником	01.03.2021	
3.	Написання першого розділу. Подання керівникові на перевірку	01.04.2021	
4.	Написання другого розділу. Подання керівникові на перевірку	01.05.2020	
5.	Оформлення роботи. Подання керівникові на перевірку	10.05.2021	
6.	Попередній захист дипломної роботи	18.05.2021	
7.	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	30.05.2021	
8.	Подання остаточного варіанта на кафедру для перевірки на академічну доброчесність	31.05.2021	
9.	Подання дипломної роботи на рецензування	02.06.2021	
10.	Захист роботи	17.06.2021	

Дата видачі завдання: «22» лютого 2021 р.

Керівник дипломної роботи _____ Барановська Л. В.

Завдання прийняв до виконання _____ Сторожук М. М.

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи «Гендерні особливості прояву агресивності в підлітковому віці»: 51 сторінки, 36 використаних джерел та літератури, 4 додатки.

Об'єкт дослідження – агресивність у підлітковому віці.

Предмет – гендерні особливості прояву агресивності в підлітковому віці.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз та емпірично дослідити гендерні особливості прояву агресивності в підлітковому віці.

У дипломній роботі розкрито гендерні особливості прояву агресивності у підлітковому віці. У цьому віці відбувається перехід від дитинства до дорослості, що спричиняє появу підліткової кризи, проявом якої може бути агресія - поведінка, спрямована на заподіяння фізичної або психологічної шкоди комусь або чомусь. Зокрема встановлено, що агресивність як риса характеру проявляється в негативному ставленні до оточуючого світу, у підлітків її прояв є більш інтенсивним через підвищену вразливість. Уточнено, що стать – це біологічна ознака людини, а гендер - соціально-психологічна. За гендерними стереотипами, агресивна поведінка для жінки неприпустима. Реакція оточуючих на агресивність чоловіка є більш лояльною. Для маскулінного типу прояв агресивності є природним. Описано психодіагностичні методики для дослідження предмета дипломного пошуку та отримані в процесі їх використання результати. Зокрема емпірично виявлено, що між маскуліністю та фізичною агресією є кореляційний зв'язок. Більшість респондентів були андрогенними. Визначено, що стать суттєво не впливає на прояв агресивності. Досліджувані юнаки та дівчата однаковою мірою проявляють агресію, існують відмінності за трьома шкалами.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані шкільними вчителями, психологами, класними керівниками в роботі з підлітками та їхніми батьками; при підготовці методичних рекомендацій з подолання агресивності дітей цієї вікової категорії з урахуванням гендерного

аспекту; при викладання вікової та диференціальної психології здобувачам вищої освіти із спеціальності 053 «Психологія».

ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, АГРЕСИВНІСТЬ, ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ,
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ, ПСИХОДІАГНОСТИКА

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	12
1.1 Психологічна характеристика особливостей підліткового віку.....	12
1.2 Поняття агресивності, чинники її виникнення та види агресивності.....	16
1.3 Гендерні особливості особистісного розвитку в підлітковому віці.....	19
Висновки до першого розділу.....	23
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	25
2.1 Характеристика психодіагностичної бази дослідження.....	25
2.2 Результати констатувального дослідження.....	30
2.3 Рекомендації щодо проведення дослідження гендерних особливостей прояву агресивності у підлітковому віці.....	38
Висновки до другого розділу.....	40
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	44
ДОДАТКИ	47

ВСТУП

Актуальність проблеми. Напруженість у сучасному суспільстві стає глобальнішою, це обумовлює значне збільшення кількості різних конфліктів, стають більш гострими у протіканні вікові кризи. Підлітковий вік – це один із найскладніших етапів розвитку дитини, це конфліктний період, що зокрема виявляється в агресивності підлітків у різних формах її прояву.

Вчені дослідили, що пубертатний періоду хлопців і дівчат проходить по-різному, є деякі відмінності, але основною схожістю у них є те, що вони намагаються вибороти свою свободу порушенням правил, зникненням з дому, вживанням алкоголю та різних шкідливих речовин, агресією. Це дозволяє і юнакам, і дівчатам самоствердитися, проте їхній емоційний стан, тип та рівень агресії мають значну різницю.

Як вже зазначалося вище, цей період вважається найскладнішим через своєрідний перехід від дитинства до дорослості, від незрілості – до зрілості, який охоплює всі аспекти розвитку підлітка: анатомо-фізіологічну перебудову, інтелектуальний і моральний розвиток, особливості діяльності. Також у підлітка змінюється роль у соціумі, позиція та місце в колективі.

У підлітковому віці нервова система є нестійкою, вона не здатна витримувати сильні подразники, що є причиною виникнення крайніх станів збудження чи гальмування. Під час дорослішання настає криза 13-ти років, тому взаємини з близькими змінюються, підлітки прагнуть бути рівними, на деякий час вони можуть стати автономними від батьків, але більш залежними від своїх однолітків. Перевагу у спілкуванні вони надають тій групі, де відчувають себе комфортно, де їх поважають, тобто у референтних групах.

Унаслідок того, що підлітки стають більш зрілими та під впливом перебудови організму вони можуть стати агресивними у спілкуванні та ставленні до ситуацій навколо. Агресивність у дівчат і хлопців проявляється по-різному, оскільки у розвитку наявні фізіологічні відмінності, а також на це впливають соціальний

чинник та гендерні стереотипи. Прояв прямої агресії у хлопців зустрічається частіше та є не таким незвичним, на відміну від прояву агресивності у дівчат. У випадках, коли чоловіча стать може відкрито поводити себе нестримано та агресивно, це є нормою для суспільства, і самі хлопці не будуть картати себе за таке поводження. У свою чергу, дівчата, показавши не зовсім адекватну та агресивну поведінку в оточенні, будуть тривожитися та переживати про те, яке враження на оточуючих вони могли справити своєю поведінкою.

Виходячи з цього, через гендерні стереотипи та гендерні ролі, прояв агресії в чоловіків у різних її формах заохочується; у жінок є недопустимим. У деяких випадках чоловіків можуть спровокувати до агресивних дій тоді, коли ставлять під сумнів їхню соціальну значимість, жінки ж відчують занепокоєння у подібних ситуаціях. Ролі, які обирають чоловіки, де потрібно проявляти агресію, тобто військова служба або спорт, жінки, навпаки, вважають агресивне поводження недоречним і обирають ролі спокійніші [18], [20].

З огляду на зазначене вище, виникає інтерес щодо ґрунтовнішого теоретичного вивчення та емпіричного дослідження гендерних особливостей прояву агресивності у підлітковому віці, чим і зумовлений вибір теми нашого дослідження.

Об'єкт дослідження: агресивність у підлітковому віці.

Предмет дослідження: гендерні особливості прояву агресії у підлітковому віці.

Мета дослідження: здійснити теоретичний аналіз та емпіричне дослідження гендерних особливостей прояву агресивності в підлітковому віці.

Реалізація мети відбувалася у процесі виконання таких завдань:

1. здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей підліткового віку і вивчити феномен агресивності та її видів;
2. на теоретичному рівні уточнити гендерний аспект розвитку емоційної сфери підлітків;
3. дібрати психодіагностичні методики та визначити їхню роль для вивчення предмета дослідження;

4. експериментально дослідити гендерність прояву агресивності в підлітковому віці; розробити рекомендації щодо попередження агресивності в підлітковому віці з урахуванням гендерного аспекту.

У процесі здійснення дослідження використано комплекс наукових *методів*:
теоретичні:аналіз, систематизація та класифікація, конкретизація літературних джерел з досліджуваної проблеми, узагальнення теоретичних та експериментальних результатів дослідження;

емпіричні: для дослідження феномена агресивності підлітків у гендерному аспекті використано *психодіагностичні методики*:

а) для визначення маскуліності та фемінності – методика «Маскуліність-фемінність» С.Бем;

б) для діагностики особливостей прояву ворожості підлітків – «Опитувальник А.Басса та А.Дарки»;

в) для визначення агресивності у стосунках з однолітками – «Тест А.Ассінгера»;

г) для виявлення особливостей стосунків підлітків з оточуючими – авторська анкета «Я підліток: у чому полягають особливості моїх стосунків з оточуючими?»;

методи статистично-математичної обробки даних: виявлення ступеня узгодженості змінних за допомогою розрахунку критерія Колмагорова-Смірнова та розрахунок коефіцієнта кореляції Пірсона і Спірмена.

Практичне значенняотриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані шкільними вчителями, психологами, класними керівниками в роботі з підлітками та їхніми батьками; при підготовці методичних рекомендацій з подолання агресивності дітей цієї вікової категорії з урахуванням гендерного аспекту; при викладанні вікової та диференціальної психології здобувачам вищої освіти із спеціальності 053 «Психологія».

Структура роботи:дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 36 найменувань, додатки загальним обсягом 6 сторінок. Основний зміст

роботи викладений на сторінках з 1 по 46 і містить 7 рисунків. Загальний обсяг роботи 51 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ

1.1. Психологічна характеристика особливостей підліткового віку

Відповідно до результатів дослідження, людина за своє життя проходить декілька етапів розвитку, кожному з них притаманні свої характеристики та особливості протікання.

Так Д.Б.Ельконін виділив шість стадій психічного розвитку:

- 1) Вік немовляти;
- 2) Раннє дитинство;
- 3) Дошкільний вік;
- 4) Молодший шкільний вік;
- 5) Підлітковий;
- 6) Юнацький вік.

Вік немовляти(до 1 року): для соціальної ситуації розвитку цього вікового періоду характерна потреба в комфорті, провідною діяльністю немовляти є емоційне безпосереднє спілкування з дорослими. На цьому етапі у дитини виникають такі новоутворення як комплекс «пожвавлення», формується структура мовних і предметних дій. До одного року у новонародженого протікає криза новонародженої дитини.

Раннє дитинство (1-3 роки): у цей період особа опановує прямоходіння, у неї з'являється предметна діяльність та починає розвиватися мова. У дитини вже починається предметно-маніпулятивна діяльність, формується система власного «Я». Наступає криза 1 року.

Наступний етап психічного розвитку – це *дошкільний вік* (3-7 років). Для соціальної ситуації цього періоду характерне самостійне виконання діяльності та пізнання людських взаємин. Рольова гра – провідна діяльність дошкільного віку.

Тут дитина починає пізнавати себе та з'являється супідрядність мотивів, починається криза 3 років.

На етапі *молодшого шкільного віку* (7-11 років) дитина починає ходити до школи, тому соціальна ситуація розвитку – це включеність в навчальну діяльність, відповідно до цього і провідна діяльність - навчальна. Основні новоутворення цього віку - довільність психічних процесів, внутрішній план дій та рефлексія. Характерна криза 7 років.

Підлітковий вік приблизно починається в 11 років і триває до 14 років. У підлітків відбувається неузгодженість процесів статевого дозрівання, загального органічного розвитку та соціального формування. Провідною діяльністю стає інтимно-особистісне спілкування. У підлітка розвивається самосвідомість та відчуття дорослості і починається пубертатна криза.

Останній етап психічного розвитку за Д.Б.Ельконіним – *юнацький вік*, який охоплює період від 14 до 22 років. За словами вченого, у юнаків і дівчат формується світогляд, діяльність змінюється на навчально-професійну. Новоутвореннями юнацького віку вважаються особистісне та професійне самовизначення, формується криза ідентичності.

Е.Е.Еріксон, своєю чергою, виділив вісім стадій розвитку особистості, де об'єднав підлітковий та юнацький вік в один етап, який проходить в період від 11 до 20 років. Додав ранню дорослість (від 20 до 40-45 років). Нормальною лінією розвитку він назвав близькість з людьми. Прагнення до взаємостосунків з людьми навколо, бажання присвятити себе іншим. Народження та виховання дітей, любов та робота, задоволеність особистим життям. Натомість аномальна – ізольованість від людей, уникання близьких, інтимних взаємин з ними. Труднощі характеру, нерозбірливі взаємини і непередбачувана поведінка. Невизнання, перші симптоми відхилень у психіці, стан самотійності.

Наступний етап – середня дорослість (від 40-45 років до 60), нормальна лінія розвитку: творчість, продуктивна творча робота над собою та іншими людьми, зріле повноцінне життя, різноманітне життя, задоволеність сімейними стосунками, гордість за своїх дітей; освіта та виховання нового покоління. Аномальна – це

застій; егоїзм, егоцентризм і непродуктивність у роботі. Рання інвалідизація, турбота тільки про себе та всепрощення себе.

Останнім етапом, на думку Еріксона, є пізня дорослість (від 60 років), нормальною лінією є повнота життя. Постійні роздуми про минуле, його оцінювання та прийняття. Здатність усвідомити та прийняти смерть, стан заспокоєності. Аномальним для цього періоду є відчай; відчуття марності життя та браку часу. Бажання почати жити спочатку та відповідно - страх смерті.

Конкретно зупиняючись на підлітковому віці, можна зазначити, що на цьому етапі відбувається анатомічно-фізіологічна перебудова організму. Пубертатний період характеризується такими рисами:

- подразливість, підвищена чутливість;
- фізичний та духовний біль;
- незадоволеність собою та світом;
- ворожість до світу;
- неслухняність, девіантна поведінка;
- пасивна меланхолія та агресивний самозахист;
- загальне зниження працездатності.

Це так звана негативна фаза, вона триває протягом двох років, потім організм дозріває і вона завершується. Відповідно - після наступає позитивна фаза, її характеризує потреба у доповненні себе через зближення з іншою статтю.

Змістом підліткового віку є перехід від дитинства до дорослості, тому вікові прояви підлітка спрямовані на доросле життя. Як правило, дорослі не реагують на прагнення підлітків до нових форм взаємин з оточуючими і це спричиняє появу підліткової кризи.

Виділяють зовнішні та внутрішні передумови її появи.

До зовнішніх належать:

1. Зміна характеру навчальної діяльності.
2. Відсутність єдиних вимог: через зміну оточення та появу різних поглядів на життя, у підлітка формується власна позиція, він відходить від впливу дорослих.

3. Ідентифікація себе учасником суспільно-трудової діяльності, через появу практики в школі.

4. Нові обов'язки у сім'ї – відповідальність.

5. Зміна статусу дитини у родині.

Внутрішніми психологічними передумовами є проблема інтересів. Інтереси називають домінантами. Їх диференціацію подаємо нижче.

- Егоцентрична домінанта – підліток проявляє інтерес до своєї особистості.

- Домінанта мети – спрямованість на довгострокові цілі, оскільки вони є більш привабливими, ніж сьогоднішні.

- Домінанта зусиль – інтерес до вольового напруження, який проявляється у бунтах, протестах, упертості.

- Домінанта романтики – інтерес до того, з чим раніше не стикався підліток.

Через зміну провідних переживань дитини в критичні періоди її розвитку саму перебудову системи переживань прийнято вважати критерієм кризи психічного розвитку. Пропонуємо опис симптомів цієї кризи.

1. Зниження продуктивності навчальної діяльності. Характерним для цього періоду є погіршення навчання та зниження успішності. Регрес у навчанні можна побачити під час виконання творчих завдань, натомість здатність до виконання механічних завдань залишається. Це зумовлене тим, що тип мислення змінюється з конкретного до логічного.

2. Негативізм. Підліток робить все для того, щоб відштовхнути від себе людей, таким чином самоізолюється.

3. Дисгармонія в системі взаємин.

4. Конфліктність, агресивність.

5. Невмотивоване протистояння дорослим.

6. Надія на невизначене світле майбутнє.

7. Удавана сміливість перед незалежністю та негативними якостями.

Як зазначає у своїх роботах Л.С.Виготський, підлітки не обов'язково можуть мати негативну поведінку під час кризи, він виділяє три можливі варіанти. У першому негативізм виражений у всіх сферах життя, він триває від кількох тижнів до доволі довгої самоізоляції від близьких. Це трапляється у 20 % підлітків. Другий варіант протікання кризи характеризується демонстрацією негативізму лише в окремих життєвих ситуаціях, у відповідь на негативний вплив з боку інших, це буває у 60% відсотків випадків. Для третього варіанту характерне те, що негативізм у поведінці взагалі відсутній.

У підлітковому віці внаслідок переходу на новий віковий етап, емоційної нестабільності та соціальної незрілості у підлітків можуть формуватися акцентуації характеру. Акцентуація характеру – це крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру, як правило, виражені більше. Це допомагає підліткам захистити себе від психологічного впливу та зберегти психологічну стійкість.

Зазвичай, приховані акцентуації виявляються в конфліктних ситуаціях, які викликають серйозну психологічну напругу в підлітка. Окремо можна виділити психоподібні зміни, які виявляються у вигляді:

- деліквентності – дрібні правопорушення, які караються статтями кримінального кодексу;
- девіації – поведінка, відхилена від норми, але не класифікована як кримінальна.

Акцентовані характери є межовими станами підлітків і можуть переходити в психопатії.

1.2. Поняття агресивності, чинники її виникнення та види агресивності

Т.С.Кириленко дає таке визначення агресії: агресія – це певні ставлення особистості, які є закріпленими, стійка індивідуальна характеристика, що відображає схильність суб'єкта до демонстрації іншим переваги в силі [17].

Агресію можна характеризувати наявністю деструктивних тенденцій саме в суб'єктно-об'єктних відносинах. Типовим для агресивної поведінки є вираження

комплексу глибоких емоційних переживань, таких як сум, гнів, роздратування, ворожість. Агресія – це поведінка, яка направлена на нанесення шкоди оточуючим, вона як і агресивність є одиницею структури особистості. Натомість агресивність можна вважати сформованою рисою особистості, яка може визначати цілісну тенденцію поведінки.

У науковій літературі поняття агресивність описують так – це риса характеру, яка проявляється у негативному ставленні до всього, що оточує людину. Вона є вродженою ознакою людини та частіше за все спрямована на задоволення власних потреб. Агресивність як риса характеру має причини її виникнення та прояву. Можна виділити чотири основні причини агресивності.

- Агресивність – інстинкт, який виник в процесі еволюції та допомагає у відтворенні роду, тобто це природне, що необхідне для виживання. Цієї точки зору дотримувались Зігмунд Фрейд та Конрад Лоренц.

- Також розглядають агресивність як реакцію на фрустрацію, для якої є характерним пригнічений стан, тривожність, що з'явилася від невиконання якоїсь певної мети.

- Агресивність з'являється внаслідок ряду інтенсивних неприємних подій, переживань, фрустрації, які супроводжуються виплеском негативних емоцій. У таких випадках людина сама або під впливом неформальних груп, виходячи з типу темпераменту, фіксує агресивність.

- Агресивність проявляється внаслідок емоції гніву, ступені прояву якого можуть коливатися від обурення, незадоволеності до злості.

Чинники прояву агресивності у підлітків можуть дещо відрізнятися, так як саме в цей період дитина найгостріше реагує на всі зміни психологічні та фізичні. Найчастіше причини появи агресії в підлітковому віці пов'язані з родиною, оскільки з цією групою людей дитина знаходиться більше всього часу та має досить вагомий вплив саме від них.

Причини виникнення агресивності, пов'язані з родиною:

1. Неприйняття дітей батьками відбувається у випадку, коли дитина була небажаною. Навіть, якщо прямо про це не говорять, це відчувається на підсвідомому

рівні, через що дитина починає завойовувати увагу батьків будь-якими способами, частіше за все за допомогою агресії.

2. Неуважність або ворожість батьків до дитини.

3. Чинником прояву агресивності у підлітка може бути відсутність або погіршення емоційних зв'язків з сім'єю, а також втрата цих зв'язків між батьками. Це може відбутися у разі, якщо подружжя постійно живе у сварках, що призводить до стану постійної напруги та є для дитини психологічно тяжким фактором.

4. Якщо підліток зазнає неповагу до себе як до особистості, відчуває приниження, критику, некоректні зауваження, то це також призводить до появи агресивної реакції, за допомогою якої він захищається.

5. Гіперопіка та гіпоопіка сприяють вираженню агресії, яка може проявлятися у різних формах, залежно від характеру та темпераменту особистості.

6. У разі недостатньої кількості батьківської уваги або її надлишку можуть проявлятися неадекватні агресивні дії.

7. Відсутність особистого простору, впевненості у недоторканості в підлітковому віці є найбільш гострою проблемою, реакція на яку може проявитися в агресивній формі, тому потрібно брати до уваги той факт, що на цьому етапі психологічного розвитку дитина починає усвідомлювати власне «Я» [11].

8. Також потрібно звернути увагу на такий чинник появи агресивних реакцій у дитини, як засоби масової інформації, тобто фільми, мультфільми, сьогоденна культура на просторах Інтернету, яка дещо деформує уяву про прийняття навколишнього світу і як наслідок - у випадку неспівпадання з інтернетними «нормами» дитина стає більш агресивною[32]. У науковій літературі знаходимо аналіз таких видів агресії:

- пряма агресія – спрямована конкретно на об'єкт або людину;
- непряма агресія – опосередковано спрямована на іншу людину або ж ні

на кого не спрямована.

Це два основних види агресивної поведінки.

Опитувальник Баса-Дарки виділяє ще такі види: фізична агресія (характеризується прикладанням фізичної сили по відношенню до об'єкта);

роздратованість (прояв поганих, негативних почуттів у випадку найменшого збудження); негативізм (протидіюча манера поведінки, яка направлена проти вже існуючих законів та правил); образа (негативні емоції, які направлені на оточуючих через їх реальні або надумані суб'єктом дії); почуття провини (виявляє існуюче переконання людини в тому, що вона погана та діє негативно); підозрілість у ставленні до всіх і всього, що оточує; вербальна агресія (висловлення негативних почуттів у словесній формі: крик, погрози) [1].

Агресивна реакція є звичкою, яка формується з раннього дитинства. Якщо базові потреби, в першу чергу в їжі та любові, немовляти були незадоволені, це призводить до появи та прояву негативних емоцій. У відповідь на це дитина намагається захиститися від можливої небезпеки, що стає причиною появи агресивності. Частіше за все маленькі діти агресивно реагують на негативну ситуацію, беручи приклад з дорослих у реальних життєвих умовах.

1.3. Гендерні особливості особистісного розвитку в підлітковому віці

Сучасна психологія дуже інтенсивно розвивається і багато уваги приділяється гендерним питанням. Як нам відомо, гендер – це соціально-біологічна характеристика, за допомогою якої визначаються поняття «чоловік» та «жінка». Не можна ототожнювати два поняття, такі як «гендер» і «стать», тому що не завжди гендер збігається з біологічною статтю.

Існує таке поняття як гендерна ідентичність – усвідомлення людиною себе як представника чи представниці статі, гендеру, відчуття свого маскулінного, фемінного чи андрогінного тіла, усвідомлення того, що людина належить до чоловічої, жіночої або іншої статі.

У структурі гендерної ідентичності виділяють три аспекти:

- когнітивний (пізнавальний) – ототожнення себе з якоюсь статтю і опис себе за допомогою категорій мужності-жіночності;
- афективний (оцінний) – оцінка рис індивіда та рольової поведінки відповідно до прийнятих моделей маскуліності та фемінності;

- конативний (поведінковий) – позиціонування та самопрезентація себе представником гендерної групи, вирішення криз ідентичності шляхом вибору поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей.

Також структуру гендера можна поділити на чотири основні групи характеристик: біологічна стать, гендерні стереотипи, гендерні норми і гендерна ідентичність.

Якщо брати під розгляд питання гендерних відмінностей у ставленні до агресії, то Р.Берон і Д. Річардсон, досліджуючи проблему гендерних відмінностей прояву агресії, зазначають, що жіноча стать, в порівнянні з чоловічою, вважає, що схильність до домінування у потенційних партнерів – це риса, якій вони віддають важливе місце, вона є для них привабливою. Чоловіки після того, як повели себе агресивно, зазвичай, перебувають у стані тривоги та відчувають провину менше за жінок. Натомість представниці слабкої статі, навпаки, побоюються того, що агресія може зашкодити їм самим. На думку Х.Хекхаузена, коли жінка проявляє агресію, вона швидше відчує почуття провини та страху, аніж чоловік. Таким чином, дівчата-підлітки, підвищивши голос або накричавши на когось близького, можуть розплакатися разом з тією людиною, на яку була спрямована агресія. Для жіночої статі агресивне поведіння під час стресової ситуації – це спосіб виразити емоційну напругу. Своєю чергою, чоловіки вважають, що агресія є інструментом і беруть її за модель поведінки, завдяки якій можна отримати соціальну та матеріальну винагороду.

Беручи до уваги загальні психологічні характеристики підліткового віку, можна зазначити, що в цей період зазнає перебудови весь організм дитини, починається статеве дозрівання, активізується діяльність статевих та інших залоз внутрішньої секреції. Фізичний розвиток у хлопців досягає найвищого показника дозрівання у 15-17 років, у дівчат – у 13. Для нього є характерними перепади судинного і м'язового тону. На цьому етапі окремі частини тіла змінюються, тому підлітку потрібно звикнути до нового Я-образу.

Соціальна ситуація розвитку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, загального органічного розвитку і соціального дозрівання.

Умови, які сприяють формуванню дорослості:

- 1) акселерація фізичного і статевого дозрівання;
- 2) інтенсивне спілкування з однолітками;
- 3) рання самостійність, внаслідок зайнятості батьків;
- 4) доступність різноманітної інформації.

У тринадцять років починається пубертатна криза, її причинами є зміна провідних переживань дитини, які пов'язані: зі статевими перебудовами; зі специфікою соціальної ситуації розвитку: з виховною позицією дорослого.

Об'єктивною метою підлітка у своїй поведінці є побудова нової форми поведінки, притаманної дорослим; суб'єктивною – перетворення в дорослого.

Симптоми кризи:

- 1) зниження продуктивності навчальної діяльності;
- 2) негативізм (проявляється у частих сварках, порушеннях дисципліни, внутрішніх переживаннях, прагненні до самостійності та ізоляції).

У підлітковому віці формуються новоутворення, центральним з яких є самосвідомість, для неї характерним є відчуття дорослості. Об'єктивно дорослість ще не наступила, а суб'єктивно вона проявляється в:

- емансипації від батьків;
- у новому ставленні до навчання;
- у романтичних стосунках з іншою статтю;
- у зовнішньому вигляді та манері одягатися.

Для того, щоб вирішити підліткову або пубертатну кризу, потрібно дотримуватися таких елементів у комунікації, як емоційна підтримка дорослих; складання умов для розширення сфери спілкування; усвідомлене обговорення взаємних прав і обов'язків.

Підлітки мають гіпертрофовану потребу в спілкуванні. Саме спілкування стає провідним мотивом, його тип змінюється на інтимно-особистісне, що впливає на зміст психічного розвитку особистості, це зумовлене функціями підліткових угруповань:

- виховна функція проявляється у впливі однолітків один на одного. Вона є поясненням до конформізму підлітків серед однолітків, недисциплінованості та правопорушень через невміння досягти бажаного статусу у значущих групах;

- інформативна – групи підлітків стають утримувачами специфічної інформації;

- функція емоційного контакту має забезпечити відчуття емоційної єдності, підтримки у різних ситуаціях.

Ж. П'яже писав, що у віці від 11(12) до 14(15) років розгортається остання фундаментальна децентрація дитини. Формується нова можливість мислення дитини – складати поняття, це характеризує вищу форму інтелектуальної діяльності. Через те, що навчальний матеріал вимагає достатнього високого рівня розвитку психічних процесів і розвитку мислення, підліток має починати думати теоретично, тому мислення на цьому етапі зазнає наступних змін:

1. з'являється здатність висувати гіпотези та оперувати ними;
2. виникає рефлексивне мислення, тобто керування і усвідомлення власних інтелектуальних операцій;
3. підліток навчається абстрагуватися – мислення стає теоретичним;
4. розвивається критичність мислення;
5. інтелектуалізація процесів сприйняття.

У підлітковому віці основним механізмом запам'ятовування є розуміння матеріалу. Увага у підлітків стає більш стійкою та тривалою, внаслідок формування тим'яної ділянки кори великих півкуль.

Також в період пубертатного дозрівання змінюється механізм утворень образів уяви, з'являються імажинативні дії – створення та побудова у свідомості образів предметів, ситуацій, конструкцій, які не були сприйняті раніше[8].

Мовлення підлітка теж зазнає змін, воно стає більш контрольованим, зникають зайві слова, але у деяких ситуаціях підліток все ж таки може їх використовувати. Також змінюється самооцінка підлітків, вони починають адекватніше оцінювати свої розумові та особистісні особливості, яка згодом стає

важливим мотивом поведінки. У цей період у людини активно формуються риси характеру та її становлення загалом.

Висновки до першого розділу

У змісті 1 розділу запропоновані основні результати, які відтворюють теоретичний аналіз гендерних особливостей прояву агресивності в підлітковому віці. Ці результати засвідчують виконання 1 та 2 завдань дипломної роботи.

Так, зокрема встановлено, що підлітковий вік є періодом переходу від дитинства до дорослості, тому вікові прояви підлітка спрямовані саме на доросле життя. У цей період настає криза 13-ти років, яка проявляється в автономності підлітка від батьків та прагненні його до рівності з дорослими. Підлітки стають більш емоційно вразливими, вони можуть відчувати фізичний і духовний біль, частими проявами на цьому етапі є незадоволеність собою та світом, внаслідок чого може сформуватися неадекватна самооцінка, вони стають більш неслухняними. Також як наслідок переходу на новий віковий етап можуть з'являтися акцентуації характеру, що може виступати захисним механізмом. Прагнення підлітків до самостійності частіше за все викликає конфлікти з батьками та вчителями, вони не відчують підтримки і розуміння з боку дорослих й починають шукати допомоги серед однолітків. Так формуються референтні групи, у яких хлопці та дівчата почувають себе комфортно та значимо, під впливом цих груп вони здатні вважати думки інших своїми, що часто стає причиною появи конформної поведінки. Основною проблемою дитини в пубертатний період є бажання бути почутим зі всіма своїми недоліками та інтересами, незмога отримати бажаної підтримки з боку дорослих змушує підлітків поводити себе агресивно.

Саме в цьому віці, як ні в якому іншому, особа схильна проявляти агресію набагато більше та частіше. Учені розмежовують дефініції понять «агресія» та «агресивність». Так, зокрема під агресією розуміють поведінку, спрямовану на те, щоб нанести збитки комусь іншому, під агресивністю – рису характеру, яка проявляється у негативному ставленні до навколишнього світу. У підлітковому віці

під впливом генетично та соціально зумовлених чинників, наприклад, типу темпераменту, вікових особливостей, сімейних контактів, діяльності, спілкування з однолітками діти можуть виявляти такі види агресії:

- пряма агресія, яка спрямована конкретно на щось або на когось;
- непряма – опосередковано спрямована на когось або взагалі ні на кого;
- фізична;
- роздратованість;
- негативізм;
- образа;
- почуття провини;
- підозрілість;
- вербальна агресія.

Наш інтерес, з огляду на предмет дослідження, пов'язаний із гендерною зумовленістю появи і прояву агресивності в підлітковому віці. Нами проаналізовано, що гендер і стать – це не тотожні поняття. Щодо гендерних характеристик поведінки, то представниці жіночої статі не показують своєї агресії привселюдно внаслідок впливу стереотипів. Агресивність більше характерна для чоловічої статі, оскільки чоловіки є представниками сильної частини людства, то такі прояви не змушують їх ніяковіти. Своєю чергою, жінки, повівши себе агресивно на людях, можуть відчувати тривожність і сором.

Результати теоретичного аналізу предмета нашого дослідження засвідчили можливість прогнозування щодо наявності гендерних особливостей прояву агресивності в підлітковому віці, на що буде спрямоване емпіричне дослідження, результати якого будуть представлені в 2 розділі дипломної роботи.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Характеристика психодіагностичної бази дослідження

З огляду на теоретичний аналіз, який стосувався вивчення гендерних особливостей прояву агресивності в підлітковому віці, нами було проведено експериментальне дослідження з метою з'ясування впливу гендерних особливостей на прояв агресивності.

Відповідно до цього, основними завданнями нашого дослідження були:

1. теоретично проаналізувати психологічні особливості підліткового віку і вивчити феномен агресивності та її видів;
2. на теоретичному рівні уточнити гендерний аспект розвитку емоційної сфери підлітків;
3. дібрати психодіагностичні методики та визначити їхню роль для вивчення предмета дослідження;
4. експериментально дослідити гендерність прояву агресивності в підлітковому віці; розробити рекомендації щодо попередження агресивності в підлітковому віці з урахуванням гендерного аспекту.

Стосовно виконання першого завдання, слід зауважити, що оскільки метою нашого дослідження було визначення гендерних особливостей прояву агресивності в підлітковому віці, саме тому першою використано методику на визначення маскулінності-фемінності Сандри Бем (1974) (Додаток А), яка допоможе нам діагностувати психологічну стать і визначити ступінь андрогінності, маскулінності і фемінності особистості.

Опитувальник містить 60 тверджень (якостей), на кожне з яких випробуваний відповідає «так» або «ні», оцінюючи тим самим наявність або відсутність у себе названих якостей. Опитувальник може застосовуватися і в формі експертного

рейтингу. У такому випадку оцінка випробуваного за представленими якостями здійснюється компетентними суддями – людьми, які добре знають випробуваного.

За кожний збіг відповіді з ключем нараховується один бал. Потім визначаються показники фемінності (F) і маскулінності (M) відповідно до формули:
 $F = (\text{сума балів по фемінності}) : 20$ $M = (\text{сума балів по маскулінності}) : 20$

Основний індекс IS визначається як: $IS = (F - M) \times 2,322$. Якщо величина індексу IS укладена в межах від -1 до +1, то робиться висновок про андрогінність. Якщо індекс менше -1 ($IS < -1$), то робиться висновок про маскулінність, а якщо індекс більше +1 ($IS > 1$) - про фемінність. При цьому, в разі коли $IS < -2,025$ - говорять про яскраво виражену маскулінність, а якщо $IS > +2,025$ - кажуть про яскраво виражену фемінність. На основі результатів Сандра Бем виокремила вісім статеворольових типів. Вона запровадила поняття «андрогінний тип».

Андрогінія – явище, при якому людина одночасно проявляє як чоловічі так і жіночі якості.

С. Бем так характеризує статеворольові типи:

- маскулінні чоловіки (нечутливі, енергійні, честолюбні);
- маскулінні жінки (наділені сильною волею, схильні змагатися з чоловіками і претендувати на їх місце у професії, соціумі, сексі);
- фемінні чоловіки (чутливі, цінують людські стосунки і досягнення духу, частіше за все є творчими).

Маскулінність – це перелік характерних ознак, рис, стилів поведінки та ролей, які є притаманними чоловічій статі.

За словами І. Кона: «Маскулінність – це те, що слід додати до анатомії чоловіка, щоб отримати чоловічу гендерну роль» [19].

Маскулінність часто пов'язують з такими якостями як допитливість, схильність до ризику, незалежність, здатність до досягнень, активність. Щодо внутрішнього світу чоловіка, то на відміну від жіночого, він вважається більш систематизованим та упорядкованим. Негативними рисами маскулінності вважаються авторитарність, надмірний раціоналізм, агресивність та брутальність [27].

Фемінність – це властивість особистості, яка характеризується відповідністю жінки її психологічній статі, дотриманням жіночих статевих ролей, типовою жіночою поведінкою, установками та цінностями. Фемінність можна пов'язати з такими якостями як чуйність, здатність до симпатії, емоційність, м'якість та комунікативні здібності. Фемінна жінка є більш уразливою, практичною, безпосередньою і пасивною, жінка, у якої жіночність є не домінуючою [27].

Використання *другої методики* «Опитувальник А.Басса та А.Дарки» (скорочена адаптація для дітей і підлітків Г.А.Цукермана) сприяло діагностиці особливостей прояву ворожості підлітків (Додаток Б). Цей опитувальник призначений для виявлення рівня агресивності респондентів. Опитувальник складається із 40 запитань, на які опитуваний повинен відповідати «+» або «-».

А. Басс, сприйнявши певні положення своїх попередників, розділив поняття агресії та ворожості і визначив останню як: «... реакцію, що розвиває негативні почуття та негативні оцінки людей і подій». Створюючи свій опитувальник, що диференціює прояви агресії і ворожості, А. Басс і А. Дарки виділили види реакцій, опис яких пропонується нижче.

1. Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма агресія - обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.
3. Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).
4. Негативізм - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.
5. Образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.
6. Підозрілість - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.
7. Вербальна агресія - вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).
8. Почуття провини - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що вчиняє зло, а також відчуті ним докори сумління.

Опитувальник складено на основі таких принципів:

- питання може стосуватися лише однієї форми агресії;
- питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Обробка результатів відбувається таким чином. Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7.

За Є.І. Роговим, значення показників ворожості та агресивності дорівнює сумі показників складових їх шкал:

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

За А.А. Хваном із співавторами, значення цих показників дорівнює середньому арифметичному складових показників (так як максимальним рівнем у всіх випадках є 100 стандартних балів):

Ворожість = (Образа + Підозрілість) / 2

Агресивність = (Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія).

За Є.І. Роговим, нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6,5-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

А.А. Хван із співавторами пропонує більш складну схему. Сирі бали за кожною шкалою необхідно помножити на коефіцієнт, мета якого - привести максимальне значення за кожною шкалою до 100 балів. Потім ці бали переводяться в стени.

Як вже зазначалося вище, фізична, непряма і вербальна агресія разом утворюють сумарний індекс агресивних реакцій, а образа і підозрілість - індекс ворожості.

Користуючись цією методикою, необхідно пам'ятати, що агресивність як властивість особистості та агресія як акт поведінки можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу мотиваційно-потребнісної сфери особистості.

Тому опитувальником А. Басса–А. Дарки слід користуватися в сукупності з іншими методиками.

Третя методика «Тест А.Ассінгера» використовувалась для визначення агресивності у стосунках з однолітками (Додаток В). Тест А.Ассінгера дозволяє визначити, чи достатньо людина коректна у стосунках з оточуючими і чи легко спілкуватися з нею. Для більшої об'єктивності відповідей можна провести взаємооцінку, коли колеги відповідають на питання один за одного. Це допоможе зрозуміти, наскільки правильною, адекватною є їхня самооцінка. Тест складається з 20 питань, опитуваний має обрати одну, правильну для себе відповідь із запропонованих.

Обробка та інтерпретація результатів відбувається за такою схемою.

За відповідь а нараховується 1 бал, за відповідь б - 2 бали, за відповідь з - 3 бали.

Якщо опитуваний набрав 45 і більше балів. Ви надмірно агресивні, при тому нерідко буваєте неврівноваженим і жорстоким по відношенню до інших. Ви сподіваєтеся дістатися до управлінських «верхів», розраховуючи на власні методи, домогтися успіху, жертвуючи інтересами оточуючих. Тому Вас не дивує неприязнь товаришів по службі, але при найменшій можливості Ви намагаєтеся їх за це покарати.

36-44 бали. Ви помірно агресивні, але цілком успішно йдете життям, оскільки у Вас досить самовпевненості.

35 і менше балів. Ви надмірно миролюбні, що зумовлено недостатньою впевненістю у власних силах і можливостях. Це аж ніяк не означає, що Ви як травинка гнетесь під будь-яким вітерцем. І все ж більше рішучості Вам не завадить!

Якщо по семи і більше питаннях Ви набрали по три очки і менше, ніж за сімома питаннями - по одному очку, то вибухи Вашої агресивності мають швидше руйнівний, ніж конструктивний характер. Ви схильні до непродуманих вчинків і запеклих дискусій. Ваше ставлення до людей зневажливе, і своєю поведінкою Ви провокуєте конфліктні ситуації, яких цілком могли б уникнути.

Якщо ж по семи і більше питаннях Ви отримали по одному очку і менше, ніж за сімома питаннями - по три очки, то Ви надмірно замкнуті. Це не означає, що Вам не притаманні спалахи агресивності, але Ви пригнічуєте їх аж надто ретельно.

Крайньою у нашому переліку емпіричних методів дослідження була авторська анкета «Я підліток: у чому полягають особливості моїх стосунків з оточуючими?», її призначення полягало у виявленні особливостей стосунків підлітків з оточуючими (Додаток Г).

Базою емпіричного дослідження була Ірпінська ЗОШ І-ІІІ ст. з поглибленим вивченням економіки та права №2. У вибірку дослідження ввійшли 40 учнів 9-А та 9-Б класів віком 14-15 років, із яких 20 дівчат та 20 хлопців. Дослідження здійснювалося в онлайн режимі із кожним підлітком окремо.

Дослідження предмета нашої дипломної роботи відбувалось у два етапи. Метою першого етапу було здійснення теоретичного аналізу досліджуваної проблеми. На другому етапі проводилась підготовка до здійснення емпіричного дослідження, проведення діагностики гендерних особливостей агресивної поведінки підлітків, аналіз отриманих результатів. Усім респондентам було розіслано три методики та анкету з інструкціями виконання та бланками для відповідей.

У параграфі 2.2 нами подано результати проведення констатувального експерименту через здійснення емпіричного дослідження гендерних особливостей прояву агресивності в підлітковому віці та запропоновано результати їхньої математичної обробки.

2.2. Результати констатувального дослідження

З метою виявлення взаємозалежності між гендерними особливостями та проявом агресивності особистості у підлітковому віці, нами було проведено аналіз та інтерпретацію отриманих результатів.

За результатами використання першої методики (Маскулінність-фемінність), було виявлено, що андрогінність найбільш виражена і у дівчат, і у хлопців, натомість фемінність була виявлена у деяких респондентів чоловічої статі, але в дуже

незначній мірі, тому це не вплинуло на результати нашого дослідження. Серед дівчат – у 15% респондентів було виявлено фемінність, інші 85% виявилися андрогінними, відсоток маскулінності так, як і у хлопців - відсоток фемінності був занадто малим, тому він не брався нами до уваги. Відсоток маскулінних хлопців, за нашими даними склав 30%, це більше, ніж відсоток фемінних дівчат, андрогінність серед хлопців - відповідно 70%. Кількісні показники результатів використання цієї методики наведено на рисунку 2.2.1.

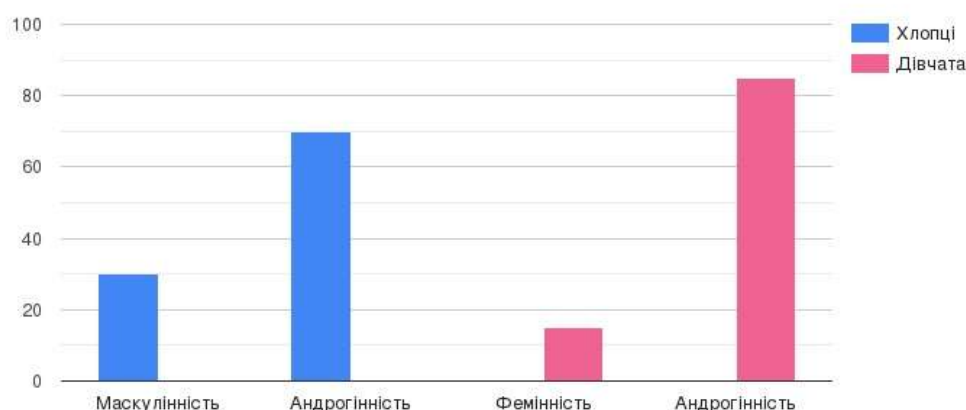

Рис. 2.2.1. Кількісні показники дослідження маскулінності-фемінності

Як зазначалось у параграфі 2.1, андрогінність – це наявність у людини ознак і чоловіка, і жінки, це може бути не у рівній мірі. Психологічна андрогінність проявляється у поведінці, її можна виявити у високих показниках у шкалах фемінність і маскулінність, також є іміджеві андрогінність, яка проявляється у зовнішньому вигляді поєднанням чоловічих і жіночих рис. За даними з наукових джерел, андрогінні індивіди можуть почувати себе впевненіше і як незалежні й енергійні, і як сердечні, годувальники і лагідні, залежно від ситуації, і, отже, є гнучкішими щодо різних ситуацій [2].

Андрогінність є швидше психосоціальною характеристикою, ніж фізіологічною та анатомічною, тому, на нашу думку, андрогінність може виступати гендерною особливістю підлітків, так як вона не збігається з біологічною статтю і

може бути виражена у різних відсоткових відношеннях маскулінності та фемінності у дівчат і хлопців.

Для діагностики особливостей прояву ворожості підлітків нами був використаний опитувальник А.Басса та А.Дарки (друга методика).

За результатами другої методики, у відсотковому відношенні серед хлопців 5 балів, тобто максимальна позначка, по шкалі «*фізична агресія*» була виявлена у 25% респондентів, 4 бали – у 35%, 3 бали – у 25%, 2 бали – у 5%, 1 – у 5% і 0 балів – у 5%. За шкалою «*непряма агресія*» ми отримали такі показники: 5 балів – жодного опитуваного, 4 бали – 25% респондентів, 3 бали – 20%, 2 бали – 15%, 1 – 25%, 0 балів – у 15% опитуваних. По шкалі роздратування 5 балів – 15%, 4 бали – 30%, 3 бали – 30%, 2 бали – 20%, 1 – жодного респондента, 0 балів – 5%. За шкалою «*негативізм*» 5 балів набрало 25% опитуваних, 4 бали – 25%, 3 бали – 20%, 2 бали – 15%, 1 – 5%, 0 балів – у 10% тестованих. Шкала «*образливість*»: 5 балів не набрав ніхто, 4 бали – жодного респондента, 3 бали – 15%, 2 бали – 40%, 1 – 30%, 0 балів – 15% підлітків хлопців. Шкала «*підозрілість*»: 5 балів – 10%, 4 бали – 20%, 3 бали – 15%, 2 бали – 25%, 1 – 25%. 0 балів – 5%. По шкалі «*вербальна агресія*» 5 балів набрало 10% респондентів, 4 бали – 25%, 3 бали – 25%, 2 бали – 20%, 1 – 20%, 0 балів не набрало жодного респондента. За шкалою «*почуття провини*» 5 балів не набрав ніхто, 4 бали – 30%, 3 бали – 30%, 2 бали – 20%, 1 – 15%, 0 балів – 5% опитуваних.

Серед дівчат за першою шкалою («*фізична агресія*») 5 балів набрало 10%, 4 бали – 30%, 3 бали – 35%, 2 бали – 5%, 1 – 10%, 0 балів набрало 10% опитуваних. По шкалі *непряма агресія* ми отримали наступні результати: 5 балів – 5%, 4 бали – 15%, 3 бали – 45%, 2 бали – 25%, 1 – 5%, 0 балів – 5%. Шкала *роздратування*: 5 балів – 10% опитуваних, 4 бали – 55%, 3 бали – 30%, 2 бали – жодної респондентки, 1 – 5%, 0 балів – жодної. За шкалою *негативізм* 5 балів набрало 15% опитуваних дівчат, 4 бали – 40%, 3 бали – 15%, 2 бали – 5%, 1 – 15%, 0 балів – 10%. Шкала *образливість*: 5 балів – 5%, 4 бали – 10%, 3 бали – 35%, 2 бали – 20%, 1 – 15%, 0 балів – 15% респонденток. По шкалі *підозрілість* 5 балів не набрало жодного опитуваного, 4 бали – 10%, 3 бали – 40%, 2 бали – 25%, 1 – 10%, 0 балів –

15%. Шкала *вербальна агресія*: 5 балів набрало 5% дівчат, 4 бали – 15%, 3 бали – 30%, 2 бали – 25%, 1 – 15%, 0 балів – 10%. Шкала *почуття провини*: 5 балів 5% дівчат, 4 бали – 30%, 3 бали – 20%, 2 бали – 15%, 1 – 25%, 0 балів – у 5% респонденток. Кількісні показники результатів використання методики наведено на рисунках 2.2.2 та 2.2.3

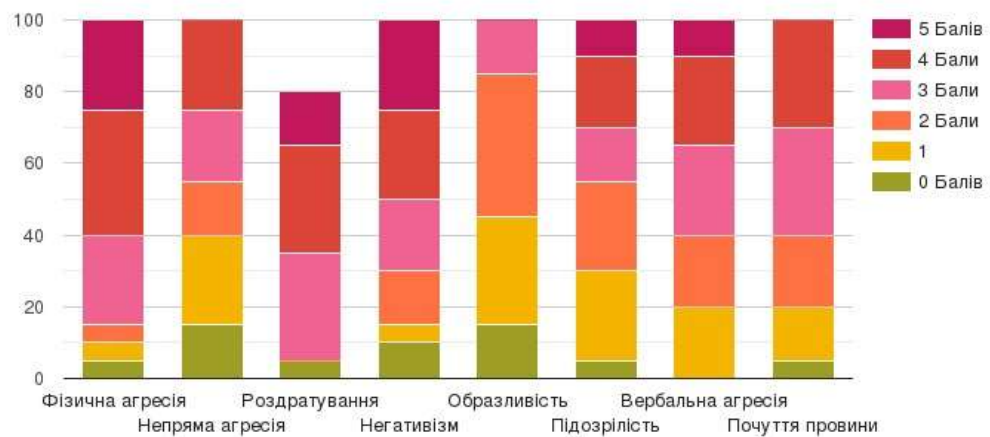

Рис. 2.2.2. Кількісні показники діагностики прояву ворожості підлітками-юнаками

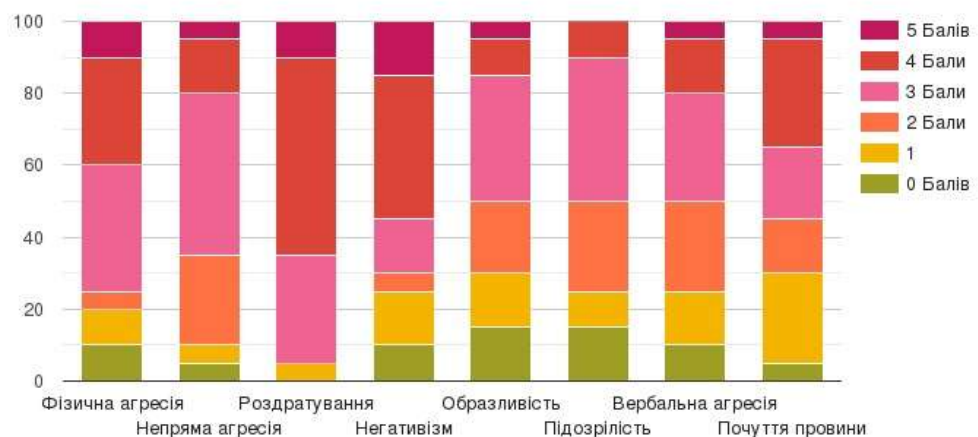

Рис. 2.2.3. Кількісні показники діагностики прояву ворожості підлітками-дівчатами

Показники рис. 2.2.2 та 2.2.3 дозволяють зробити порівняння особливостей прояву ворожості підлітками дівчатами та хлопцями за всіма шкалами. За шкалою *фізична агресія* ми можемо побачити, що високі бали набрала однакова кількість

дівчат і хлопців, за шкалою *непряма агресія* показники дівчат трохи вищі за показники хлопців, тобто дівчата здатні проявляти непряму агресію частіше. У шкалі *роздратування* ми бачимо, що великий відсоток дівчат схильні дратуватися більше за хлопців. Щодо прояву *негативізму*, то знову більший відсоток дівчат набрав високі бали. Шкала *образливість* максимальний бал серед хлопців за даною шкалою 3 бали, у дівчат 5 балів, хоча набрало і небагато респонденток. За шкалою *підозрлість* можна побачити, що хлопці схильні до цього сильніше за дівчат. *Вербальна агресія*: опитувані респонденти чоловічої статі набрали високі бали, жоден респондент не набрав 0 балів, жіноча стаття мала більший відсоток або не здатна бути вербально агресивною взагалі, або у межах від 2 до 3 балів. *Почуття провини*: різниця несуттєва, але дівчата здатні відчувати його трохи сильніше, про що говорять результати використання методики.

Третьою методикою був тест А.Ассінгера для визначення агресивності у стосунках з однолітками. Кількісні показники результатів методики наведено на рисунках 2.2.4 та 2.2.5

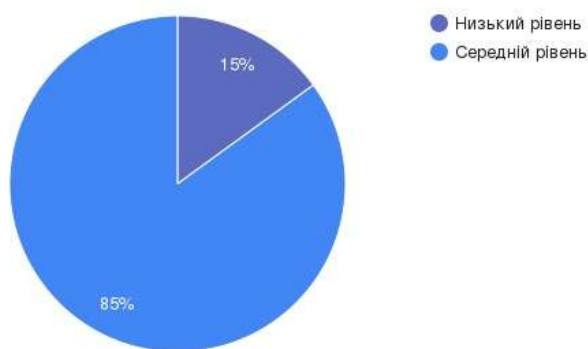

Рис. 2.2.4. Кількісні показники дослідження агресивності у стосунках з однолітками (показники хлопців)

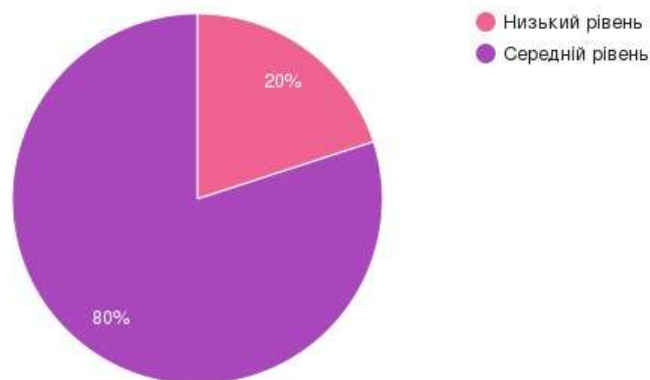

Рис. 2.2.5. Кількісні показники визначення агресивності у стосунках з однолітками (показники дівчат)

За даною методикою діагностувались три рівні агресивності у стосунках: низький, середній та високий. Показники рис. 2.2.4 та 2.2.5 засвідчують, що ні в кого з респондентів не виявилось високого рівня, натомість у представників чоловічої статі 85% опитуваних мають середній рівень агресивності у стосунках та 15% – низький. У дівчат: 80% респонденток мають середній рівень та 20% низький рівень агресивності у стосунках. Ми можемо побачити, що показники за даною методикою не мають істотної різниці в представників обох груп. Фіксуємо 85 % юнаків і 80% дівчат, що мають прояв середнього рівня агресивності у стосунках.

З метою визначення кореляції між показниками фемінності та маскулінності з показниками прояву ворожості та агресивності за методиками С.Бем, А.Басса та А.Дарки, А.Ассінгера, була проведена математична обробка результатів. Для з'ясування нормальності розподілу ми застосували критерій Колмагорова-Смірнова, далі нормальний розподіл даних ми за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Пірсона.

Результати кореляційного аналізу представлені на рисунку 2.2.6

		Агресивність	Образливість	Підозрілість	Вербальна. агресія	Почуття. провини	Маскулінність	Фемінність
Агресивність	Корреляція Пирсона	1	,175	,011	,360*	-,007	,281	-,219
	Знч.(2-сторон)	,281	,948	,023	,968	,079	,174	
	N	40	40	40	40	40	40	
Образливість	Корреляція Пирсона	,175	1	,190	-,039	,355*	-,227	,308
	Знч.(2-сторон)	,281	,239	,812	,025	,159	,053	
	N	40	40	40	40	40	40	
Підозрілість	Корреляція Пирсона	,011	,190	1	,046	,249	-,231	,009
	Знч.(2-сторон)	,948	,239	,777	,121	,152	,958	
	N	40	40	40	40	40	40	
Вербальна. агресія	Корреляція Пирсона	,360*	-,039	,046	1	-,155	,190	-,261
	Знч.(2-сторон)	,023	,812	,777	,338	,241	,104	
	N	40	40	40	40	40	40	
Почуття. провини	Корреляція Пирсона	-,007	,355*	,249	-,155	1	-,194	,145
	Знч.(2-сторон)	,968	,025	,121	,338	,231	,373	
	N	40	40	40	40	40	40	
Маскулінність	Корреляція Пирсона	,281	-,227	-,231	,190	-,194	1	-,515**
	Знч.(2-сторон)	,079	,159	,152	,241	,231	,001	
	N	40	40	40	40	40	40	
Фемінність	Корреляція Пирсона	-,219	,308	,009	-,261	,145	-,515**	1
	Знч.(2-сторон)	,174	,053	,958	,104	,373	,001	
	N	40	40	40	40	40	40	

Рис. 2.2.6 Кореляційний зв'язок маскулінності та фемінності з агресивністю та проявами ворожості

Аналізуючи отримані результати за статистичним методом рангової кореляції (див. рис. 2.2.6), слід зазначити, що між показниками методик: «Діагностика особливостей прояву ворожості підлітків» А. Басса та А. Дарки і «Тест А.Ассінгера» на визначення агресивності у стосунках зафіксовано кореляційні зв'язки в межах статистичної значущості $p \leq 0,05$. Кореляційні зв'язки встановлено за шкалами агресивність та вербальна агресія, образливість та почуття провини.

За допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена, де тип розподілу був з відмінностями від нормального, ми корелювали шкали фемінність та маскулінність зі шкалами фізична агресія, непряма агресія, роздратування та негативізм. Графічне зображення результатів дослідження кореляційних зв'язків представлено на рис. 2.2.7

			Фізична. агресія	Непряма. агресія	Роздратування	Негативізм	Маскулінність	Фемінність
ро Спирмена	Фізична. агресія	Коефіцієнт кореляції	1,000	,178	,163	,072	,323 [†]	-,223
		Знч. (2-сторон)		,271	,315	,659	,042	,167
		N	40	40	40	40	40	40
	Непряма. агресія	Коефіцієнт кореляції	,178	1,000	,183	,353 [†]	-,025	,184
		Знч. (2-сторон)	,271		,257	,026	,879	,256
		N	40	40	40	40	40	40
	Роздратування	Коефіцієнт кореляції	,163	,183	1,000	,226	-,078	,146
		Знч. (2-сторон)	,315	,257		,161	,632	,370
		N	40	40	40	40	40	40
	Негативізм	Коефіцієнт кореляції	,072	,353 [†]	,226	1,000	,139	-,077
		Знч. (2-сторон)	,659	,026	,161		,393	,637
		N	40	40	40	40	40	40
	Маскулінність	Коефіцієнт кореляції	,323 [†]	-,025	-,078	,139	1,000	-,583 ^{**}
		Знч. (2-сторон)	,042	,879	,632	,393		,000
		N	40	40	40	40	40	40
	Фемінність	Коефіцієнт кореляції	-,223	,184	,146	-,077	-,583 ^{**}	1,000
		Знч. (2-сторон)	,167	,256	,370	,637	,000	
		N	40	40	40	40	40	40

Рис. 2.2.7. Кореляційний зв'язок маскулінності та прояву фізичної агресії

Як ми можемо побачити на рисунку 2.2.7, існує двосторонній додатний кореляційний зв'язок між маскулінністю та проявом фізичної агресії на рівні 0,05 (95%). Отримані кореляційні зв'язки, рівень їхньої значущості вказують на те, що маскулінні хлопці більше схильні до прояву фізичної агресії, ніж андрогінні та фемінні.

Четвертою у нашому психологічному інструментарії була авторська анкета для виявлення особливостей стосунків підлітків з оточуючими «Я підліток: у чому полягають особливості моїх стосунків з оточуючими?».

Вік тестованих був від 14 до 15 років. В анкеті було 11 запитань, які стосувалися як особистих якостей підлітків, так і їхнього сприймання оточуючих, а також спілкування з батьками. Особисті якості сходилися у дівчат та у хлопців окремо, на запитання, яке стосувалося того, хто є для них прикладом. Більшість відповідали, що ними є харизматичні люди, які чогось досягли, прості, життєрадісні. Однак ставлення опитуваних до тих, хто є для них прикладом, не залежало від їхньої статевої належності. Також більшість відповідала на запитання про зміни у поведінці у зв'язку з переходом до підліткового віку, що вони стали більш самостійними, агресивними, стали більше проявляти характер, з'явилася

депресія, замкненість, стали імпульсивними, відповідальними. Частіше за все опитувані нами підлітки проявляють агресію по відношенню до однокласників, друзів або до батьків, також до тих, хто перший веде себе агресивно по відношенню до них, були також ті, хто відповів, що агресію не проявляє, бо це неприпустимо. Наші опитувані у більшості випадків виражають агресію у формі роздратування, гніву та у бажанні нанести тілесні ушкодження. Причини вони вбачають у несправедливості дорослих по відношенню до них та у надмірній роздратованості. Після прояву агресії майже всі відповіли, що намагаються заспокоїтися, та були відповіді, що використовують фізичну силу. Щодо порад одноліткам для попередження агресії, то наші респонденти радять бути більш стриманими і не звертати увагу на провокації. А поради батькам усі опитувані написали, щоб дорослі більше говорили зі своїми дітьми та були більш стриманими до змін їхнього настрою в пубертатний період.

2.3. Рекомендації щодо проведення дослідження гендерних особливостей прояву агресії у підлітковому віці

Знання факторів, які обумовлюють виникнення агресивної поведінки у підлітків, дозволяє розробити комплекс методів, спрямованих на її профілактику, а також формування навичок емоційної саморегуляції та ефективного спілкування.

Психологічна корекція агресивної поведінки підлітків повинна мати комплексний, систематичний характер. Розробляючи програму психокорекції, варто насамперед враховувати основні вікові особливості прояву агресії, зокрема, такі, як відсутність контролю над своїми емоціями, притаманний їм високий рівень особистісної тривожності.

На основі отриманих нами результатів у ході дослідження із використанням методик для визначення маскулітності та фемінності («Маскулітність-фемінність» С.Бем); для діагностики особливостей прояву ворожості підлітків («Опитувальник А.Басса та А.Дарки»); для визначення агресивності у стосунках з однолітками («Тест А.Ассінгера»); для виявлення особливостей стосунків підлітків з оточуючими

(авторська анкета «Я підліток: у чому полягають особливості моїх стосунків з оточуючими?») ми пропонуємо певні рекомендації для подолання агресивності підлітків саме батькам, оскільки вони є у зоні найбільшого впливу на свою дитину. Водночас наявні й певні рекомендації учителям.

Потрібно завжди враховувати інтереси підлітка та давати йому самостійно вирішувати питання й проявляти ініціативу. Так як родина – це перший приклад, який безпосередньо бачить підліток, потрібно знизити рівень агресії всередині неї, проаналізувавши стосунки зі своїм партнером і з'ясувавши можливі причини її прояву. Підліткам необхідно займатися спортом, тому що це направляє їхню енергію у потрібне русло. Батьки повинні бути насамперед бути наставником для своєї дитини, який вислухає та допоможе у будь-яких запитаннях. Підліткам важливо відчувати свою унікальність та схвалення, тому ми радимо частіше хвалити їх, щоб вони мали впевненість у собі. Необхідно з повагою ставитися до вибору своєї дитини, навіть якщо він не дуже подобається батькам.

Для подолання агресивності у підлітковому віці вчителям рекомендуємо використовувати в роботі з учнями такі методики та вправи.

Найпершим та найважливішим правилом забезпечення життєдіяльності людини є дихання, тобто насичення організму киснем. Це дуже простий метод подолання агресивності та тривожності, який називається діафрагмальне дихання. Потрібно покласти руку на живіт та на груди, щоб контролювати якою частиною тіла Ви робите вдих. Вдихаючи, від повітря має надуватися живіт – це є показником глибокого вдиху. На рахунок від одного до чотирьох потрібно повільно вдихати, потім на 3-4 секунди затримати дихання та за 3-4 секунди зробити видих і знову затримати дихання. Це дуже проста вправа, яку потрібно виконувати декілька разів, поки не спаде напруга. Для більшого ефекту на початку можна дати своїм почуттям оцінку від одного до десяти і в ході виконання спостерігати, як вона знижується і робити, поки не спаде до половини і більше.

Наступною технікою для подолання агресії у підлітків ми рекомендуємо тапінгтехніку. Суть її в тому, щоб стукати пальцями по певним точкам на тілі. Також на початку виконання ми радимо дати оцінку своїй агресії від одного до

десяти. Хід виконання: кінчиками пальців обох рук спочатку потрібно по кілька секунд стукати по середині голови; потім перейти на лобову частку, а саме зона над бровами; далі переходимо на скроні, усі дії виконуємо обома руками з обох сторін одночасно; наступна зона, в якій виконуємо постукування – під очима, на кожній зоні потрібно виконувати по пару секунд; далі потрібно стукати під носом; затим посередині підборіддя; потім потрібно перейти на ключиці по всій їх довжині; наступна зона – під пахвами по черзі під одною, а потім під іншою; наступною йде так звана «зона карате», яка розташована на боковій частині долоні, потрібно знайти середину та кілька секунд стукати; останньою зоною є кінчики пальців на обох руках, потрібно по черзі простукати пальці однієї руки, далі іншої. Цю методику потрібно виконувати від трьох разів, поки прояв агресивності не знизиться мінімум у половину.

Також є більш простіша та швидша у виконанні тапінг техніка «Метелик». Там постукування відбувається лише по одній зоні. Для початку потрібно схрестити обидві долоні, взявшись великими пальцями разом; наступний і останній крок - розташувати пальці на ключиці та стукати, поки рівень збудження не спаде. Для того, щоб побачити результат даних вправ та будь-яких інших для подолання різних почуттів, ми рекомендуємо на початку давати оцінку емоції або почуттю, на яке безпосередньо і направлена робота.

Висновки до другого розділу

У другому розділі дипломної роботи було описано організаційно - методичні складові проведення емпіричного дослідження, діагностику вивчення гендерних особливостей прояву агресивності в підлітковому віці, аналіз та інтерпретацію отриманих результатів, також ми розробили практичні рекомендації підліткам щодо подолання агресивних проявів.

У ході проведеного нами дослідження ми можемо зробити наступні висновки до другого розділу даного дослідження.

1) Аналіз результатів проведення констатувального експерименту засвідчує той факт, що за допомогою використання методики Сандри Бем «Фемінність-маскулінність», яка спрямована на визначення гендерної приналежності, було отримано такі результати: процент маскулінності серед опитуваних хлопців склав – 30%; андрогінності серед хлопців – 70%; фемінність серед опитуваних дівчат – 15%; андрогінність – 85%. Показники фемінності серед хлопців та маскулінності серед дівчат несуттєві, але були виявлені.

2) Керуючись отриманими результатами, ми можемо побачити, що стать не впливає на прояв ворожості підлітків. По кожній з восьми шкал у методиці А.Басса та А. Дарки дівчата та хлопці набрали майже однакову кількість балів, найчастіше та сильніше агресивність у дівчат і хлопців проявляється у формі фізичної агресії, непрямой, у дівчат - у роздратуванні, негативізмі в обох груп опитуваних, у дівчат – образливість, у хлопців – підозрілість. Показники шкал вербальна агресія та почуття провини мають найнижчі бали.

3) За результатами методики на визначення агресивності у стосунках з однолітками і дівчата, і хлопці мають майже однакові показники. Ніхто з опитуваних не мав високого рівня прояву агресивності, 80% серед дівчат мають середній рівень, 20% – низький, і 85% серед хлопців середній, та 15% – низький. Такі результати також говорять про те, що стать суттєво не впливає на прояв агресивності у стосунках.

4) Аналізуючи результати емпіричного дослідження, ми можемо констатувати, що кореляційний зв'язок між гендером та проявом агресії існує, він є двостороннім додатнім та значимий на рівні 0,05 (95%).

5) За результатами нашої анкети, підлітки обох груп мають схожі зауваження та пропозиції щодо стосунків з батьками та однакові форми прояву агресії майже у всіх респондентів.

6) Надані нами рекомендації дадуть змогу заспокоїтися, усвідомити, знизити рівень та інтенсивність агресивних проявів у дівчат та хлопців.

ВИСНОВКИ

Метою нашої роботи було дослідження гендерних особливостей прояву агресивності підлітків, що обумовило завдання, які ми поставили.

1. У підлітковому віці починається анатомічна та фізіологічна перебудова в організмі. Підлітки стають більш чутливими та вразливими до всього, що їх оточує. У цей період відбувається перехід від дитинства до дорослості, що спричиняє появу підліткової кризи. Причинами кризи є зміна типу діяльності людини, поява власної життєвої позиції, нові обов'язки. У підлітка відбувається зміна провідних переживань, яка вважається критерієм кризи психічного розвитку. Такі реакції на перехід до дорослості вважаються негативною поведінкою або негативним протіканням кризи, але вона не обов'язково може мати негативний характер.

2. Агресія та агресивність є структурними одиницями особистості, у свою чергу, агресія – це поведінка, яка направлена на заподіяння фізичної або психологічної шкоди комусь або чомусь. Агресія має два види: пряму та непряму. Натомість агресивність є вродженою ознакою та вважається рисою характеру, яка проявляється у негативному ставленні до оточуючого світу людини, та має причини її виникнення. У підлітковому віці прояв агресивності відбувається інтенсивніше та частіше, що зумовлене більшою вразливістю підлітка. Причини агресивності підлітків та людей загалом можуть бути з дитинства, коли їхні базові потреби були незадоволені, а також як приклад поведінки оточуючих.

3. «Гендер» та «стать» є нетотожними поняттями, тому що стать – це біологічна ознака, а гендер – соціально-психологічна. Щодо гендерних особливостей прояву агресивності, то реакція оточуючих, коли себе агресивно поводить чоловік, буде більш лояльною, ніж коли агресивною є жінка. За гендерними стереотипам, агресивна поведінка для жінки неприпустима. Для маскулінного типу є характерним прояв агресивності по природі. Під час пубертатного періоду, внаслідок неузгодженості процесів статевого дозрівання, загального розвитку та

соціального дозрівання, підлітки можуть по-різному на це реагувати. Людина формує новий тип поведінки, який притаманний дорослим.

4. Ми дібрали психодіагностичні методики для дослідження предмета дипломного пошуку. За допомогою методики С.Бем «Маскулінність-фемінність» визначили гендерну приналежність підлітків; дослідили можливі особливості прояву ворожості при обробці результатів за опитувальником А.Басса та А.Дарки; визначили рівень прояву агресивності у стосунках з однолітками за допомогою тесту А.Ассінгера та дослідили особливості стосунків підлітків з оточуючими за авторською анкетною «Я підліток: у чому полягають особливості моїх стосунків з оточуючими?».

5. Нами було досліджено, що між маскулінністю та фізичною агресією є кореляційний зв'язок, це означає, що маскулінна особистість більше схильна до такого виду прояву агресії. Більшість наших респондентів були андрогенними. Також ми визначили, що стать не впливає на прояв агресивності. За отриманими показниками можна побачити, що хлопці та дівчата в однаковій мірі проявляють агресію, види її прояву теж є однаковими, лише три шкали мають відмінності. За результатами анкети, ми також побачили, що відповіді і дівчат, і хлопців були схожими, підлітків хвилюють однакові аспекти та вони бачать їх з однакової точки зору на даному етапі життя.

6. За допомогою рекомендацій з подолання агресивності, які були нами надані, підлітки можуть швидко та ефективно справлятися з її виникненням та в подальшому використовувати запропоновані методи у зменшенні інтенсивності прояву будь-яких інших негативних почуттів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. https://stud.com.ua/82700/psihologiya/opituvalnik_bassa_darki
2. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>
3. Алпатова О. В. Вікова психологія: конспект лекцій / О. В. Алпатова. – К.: НАУ, 2007.
4. Андрєєва Г. М., Богомолова Н. М., Петровська О. Зарубіжна соціальна психологія ХХ століття: Теоретичні підходи: навчальний посібник для ВНЗ. М.: Аспект Прес, 2001. 288 с.
5. Берковіц Леонард. Агресія: Причини, наслідки та контроль / Берковіц Леонард; Леонард Берковіц. - СПб. : Прайм-Еврознак, 2002;: Нева;: ОЛМА-Прес
6. Берн, Шон Меган. Гендерна психологія: Секрети психології чоловіка і жінки / Берн Шон Меган; Шон Берн. - 2-е міжнар. вид. - СПб. : Прайм-Еврознак: Нева: ОЛМА-Прес, 2002. - 318 с. : Іл. - (Секрети психології).
7. Бреслав Г. М. Психологія емоцій. 2004.
8. Вікова психологія: навч. посібник / О. В. Алпатова. – К. : НАУ, 2017. – 140 с.
9. Волков Борис Степанович. Психологія підлітка: [Психологія розвитку]: навч. посібник / Волков Борис Степанович. - М.: Пед. про-во Росії, 2001.
10. Грінберг Дж. Управління стресом. М.; СПб., 2002.
11. Дитяча агресія [Електронний ресурс] . Режим доступу: 12.03.2013 : <<http://bukvar.su..>> - Загол. з екрану. – Мова укр..
12. Зимелева З.А. Агресивна поведінка молодших школярів та особистість батьків // Психологічна наука й освіта.- 2001. - № 4;
13. Ізард К. Психологія емоцій. СПб., 2000.
14. Кириленко Т. С. Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості (вчинкові-орієнтований підхід). К., 2004.

15. Кириленко Т.С. Емоційне самопізнання особистості: переживання та стани // Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку. Матер. VI Костюківських читань: В 3 т. К., 2003. Т. 2.
16. Кириленко Т.С. Психологія спорту. Регуляція психічних станів: Навч. Посібник. К., 2002.
17. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості – К.: «Либідь», 2007. – 156 с.
18. Козырева, Е.В. Влияние маскулинности – фемининности на проявление ауто– и гетероагрессии : учебное пособие /Е.В. Козырева. - СПб.: прайм–ЕВРОЗНАК, 2007. – 302 с. ;
19. Кон І.С. Сексуальна культура ХХІ віку / І.С. Кон // Педагогіка. – 2003. - №4. – С. 3 – 15.
20. Кравчук С.Л. Особливості агресивних проявів особистості в залежності від її гендерної ролі / С.Л. Кравчук Психологія: Зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. 2000. - Вип. 3 (10). - С. 87-92.
21. Кукурудза Т. (2014). Причини виникнення підліткової агресії. Social Work and Education, № 1, С. 76-81. Джерело: <http://journals.urau.ua/swe/article/view/67775>
22. Кулагіна І. Ю. Вікова психологія: повний життєвий цикл розвитку людини: навч. посібник / І. Ю. Кулагіна, В. Н. Коллюцкий. – М.: ТЦ «Сфера», 2004.
23. Кульчинська О. І. Емоційна та інтелектуальна поведінка. К., 2003.
24. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): навч. посібник / В. П. Кутішенко. – К.: ЦНЛ, 2005. – С. 5-14.
25. Лоренц, Конрад. Агресія: (так зване "зло") / Лоренц Конрад; Лоренц Конрад; [пер. з нім. Г. Ф. Швейники]. - СПб. : Амфора, 2001. -(Еврика).
26. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія. К., 2000.
27. Мейр Р. Проблема тривоги. М., 2001.
28. Основи теорії гендеру [Текст]: навч.посіб. / В. П. Агеєва, Л. С. Кобилянська, М. М. Скорик та ін. – К.: «К.І.С.», 2004. – 536с.

29. Практикум з вікової психології: навч. посібник / під ред. Л. А. Головей, О. Ф. Рибалко. – СПб.: Речь, 2002.
30. Прихожан А. М. Тривожність у дітей та підлітків: психологічна природа та вікова динаміка. М.: МОДdК, 2000. 304 с.
31. Реан А. О. Соціальна педагогічна психологія. СПб: Питер, 2000. 416 с.
32. Регуляторні системи організму людини: Учеб. посібник для вузів / В. А. Дубінін, А. А. Каменський, М. Р. Сапін и др. - М.: Дрофа, 2003, стр.290-296.
33. Саннікова О. П. Феноменологія особистості. Одеса, 2003.
34. Тривога і тривожність / Зіст. І загальна редакція В. М. Астапова. СПб., 2001.
35. Фурманов І.В. Психология детей с нарушениями поведения. К.: Детская психология, 2008.- 400 с.
36. Шаграєва О. А. Дитяча психологія: теоретичний і практичний курс: навч. посібник / О. А. Шаграєва. – ВЛАДОС, 2001.

Маскулинность-фемининность, BSRI (Сандра Бем)

1. Верящий в себя
2. Умеющий уступать
3. Способный помочь
4. Склонный защищать свои взгляды
5. Жизнерадостный
6. Угрюмый
7. Независимый
8. Застенчивый
9. Совестливый
10. Атлетический
11. Нежный
12. Театральный
13. Напористый
14. Падкий на лесть
15. Удачливый
16. Сильная личность
17. Преданный
18. Непредсказуемый
19. Сильный
20. Женственный
21. Надежный
22. Аналитичный
23. Умеющий сочувствовать
24. Ревнивый
25. Способный к лидерству
26. Заботящийся о людях
27. Прямой, правдивый
28. Склонный к риску
29. Понимающий других
30. Скрытный
31. Быстрый в принятии решений
32. Сострадающий
33. Искренний
34. Полагающийся только на себя (самодостаточный)
35. Способный утешить
36. Тщеславный
37. Властный
38. Имеющий тихий голос
39. Привлекательный
40. Мужественный
41. Теплый, сердечный
42. Торжественный, важный
43. Имеющий собственную позицию
44. Мягкий
45. Умеющий дружить
46. Агрессивный
47. Доверчивый
48. Малорезультативный

49. Склонный вести за собой
50. Инфантильный
51. Адаптивный, приспособляющийся
52. Индивидуалист
53. Не любящий ругательств
54. Не систематичный
55. Имеющий дух соревнования
56. Любящий детей
57. Тактичный
58. Амбициозный, честолюбивый
59. Спокойный
60. Традиционный, подверженный условностям

**«Опитувальник А.Басса та А.Дарки» (скорочена адаптація для дітей та підлітків
Г.А.Цукермана)для діагностики особливостей прояву ворожості підлітків**

Інструкція: Дорогий друже, слухаючи або читаючи подані нижче твердження, приміряй, наскільки вони відповідають твоїй поведінці. На запитання відповідай «Так» або «Ні», поставивши у бланку відповідей відповідно «+» або «-».

Текст опитувальника:

1. Якщо я розсерджуся, я можу ударити кого-небудь.
2. Іноді я дратуюся настільки, що кидаю який-небудь предмет.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Поки мене не попросять по-хорошому, я не виконаю прохання.
5. Мені здається, що доля до мене несправедлива.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за спиною.
7. Я не можу утриматися від суперечки, якщо зі мною не згодні.
8. Якщо мені доводилося когось обманути, я відчував почуття провини.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Мені не раз доводилося битися.
11. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима.
12. Іноді люди дратують мене просто своєю присутністю.
13. Я порушую закони і правила, які мені не подобаються.
14. Іноді мене гризе заздрість, хоча я цього не показую.
15. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
16. Я вимагаю, щоб люди шанували мої права.
17. Іноді в голову приходять думки, яких я соромлюсь.
18. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
19. Іноді я виражаю гнів тим, що стукаю по столу.
20. Я часто відчуваю, що можу вибухнути, як порохова бочка.
21. Якщо хтось намагається мною командувати, я йду йому наперекір.
22. Немає людей, яких я б по-справжньому ненавидів.
23. Мене легко образити.
24. Багато людей мені заздять.
25. Якщо я злюся, я можу вилятися.
26. Люди, які ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини.
27. Якщо не розуміють слів, я застосовую силу.
28. Іноді я хапаю перший предмет, що попався під руку, і ламаю його.
29. Я можу нагрубніти людям, які мені не подобаються.
30. Коли зі мною розмовляють з висока, мені нічого не хочеться робити.
31. Зазвичай я прагну приховувати погане відношення до людей.
32. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
33. Якщо хтось дратує мене, я говорю усе, що про нього думаю.
34. На удар я відповідаю ударом.
35. У суперечці я часто підвищую голос.
36. Я дратуюся через дрібниці.
37. Того, хто любить командувати, я прагну поставити на місце.
38. Я заслуговую на більше похвал і уваги, чим отримую.
39. У мене є вороги, які хотіли б мені зашкодити.
40. Я можу погрожувати, хоча і не збираюся виконувати погрози.

Тест А. Ассінгера (оцінювання агресивності у стосунках)

Оцінювання агресивності у стосунках

Підкресліть відповідь: I. Чи схильні Ви шукати шляхи до примирення після чергового службового конфлікту?

1. Завжди.
2. Інколи.
3. Ніколи.

II. Як Ви поведетесь у критичній ситуації?

1. Переживаєте внутрішнє кипіння.
2. Зберігаєте спокій.
3. Втрачаєте самоконтроль.

III. Яким вважають Вас колеги?

1. Самовпевненим та заздрисним.
2. Дружелюбним.
3. Спокійним і незаздрисним.

IV. Як Ви відреагуєте, якщо Вам запропонують відповідальну посаду?

1. Приймете її з деякими побоюваннями.
2. Погодитесь без коливань.
3. Відмовитесь від неї заради особистого спокою.

V. Як Ви будете поводитись, якщо хтось із колег без дозволу візьме з Вашого столу папір?

1. Отримає від Вас «на горіхи».
2. Змусите повернути.
3. Запитаєте, чи не потрібно йому ще що-не-будь.

VI. Якими словами Ви привітаєте чоловіка (дружину), якщо він (вона) повернувся з роботи пізніше, ніж звичайно?

1. «Що це тебе так затримало»?
2. «Де ти стирчиш допізна»?
3. «Я вже почав (почала) хвилюватися».

VII. Як Ви поведетесь за кермом автомобіля?

1. Чи намагаєтесь обігнати машину, яка «показала Вам хвіст»?
2. Вам байдуже, скільки машин Вас обігнало.
3. Помчитесь з такою швидкістю, щоб ніхто не наздогнав Вас.

VIII. Якими Ви вважаєте свої погляди на життя?

1. Збалансованими.
2. Легковажними.
3. Досить категоричними.

IX. Які заходи Ви вживаєте, якщо не все вдається?

1. Намагаєтесь перекласти провину на іншого.
2. Примиряєтесь.
3. Стаєте надалі обережнішим.

X. Як Ви відреагуєте на фейлетон про випадки розпущеності серед сучасної молоді?

1. «Час уже заборонити їм такі розваги».
2. «Потрібно створити для них можливість організовано і культурно відпочивати».
3. «І чого ми стільки з ними клопочемось?»

XI. Що Ви відчуваєте, якщо посаду, яку Ви хотіли обійняти, посів інший?

1. «І навіщо я на це нерви витрачав»?
2. «Напевне, його фізіономія шефу приємніша».
3. «Можливо, в мене це вийде наступного разу».

XII. Як Ви переглядаєте страшний фільм?

1. Боїтесь.

2. Нудитесь.

3. Отримуєте справжнє задоволення.

XIII. Якщо через дорожню пробку Ви запізнюєтесь на важливу нараду?

1. Будете нервувати під час засідання.

2. Спробуєте викликати поблажливість партнерів.

3. Засмутитесь.

XIV. Як Ви ставитесь до своїх спортивних успіхів?

1. Обов'язково намагаєтесь виграти.

2. Цінуєте задоволення відчутти себе знову молодим.

3. Дуже сердитесь, якщо не щастить.

XV. Як Ви вчините, якщо Вас погано обслуговували в ресторані?

1. Стерпите, уникаючи скандалу.

2. Викличете метрдотеля і зробите йому зауваження.

3. Звернетесь зі скаргою до директора ресторану.

XVI. Як Ви будете поводитись, якщо Вашу дитину образили в школі?

1. Поговорите із вчителем.

2. Влаштуєте скандал батькам «малолітнього злочинця».

3. Порадити дитині дати відсіч.

XVII. Яка, на Вашу думку, Ви людина?

1. Середня.

2. Самовпевнена.

3. Пробивна.

XVIII. Що Ви відповісте підлеглому, з яким зіткнулись у дверях установи, якщо він почав просити вибачення?

1. «Вибачте, це моя провина».

2. «Нічого, пусте».

3. «А уважнішим Ви бути не можете?!»

XIX. Як Ви відреагуєте на статтю в газеті про випадки хуліганства серед молоді?

1. «Коли ж нарешті будуть прийняті конкретні міри?!»

2. «Потрібно ввести тілесні покарання».

3. «Неможна все звалювати на молодь, винні й вихователі!»

XX. Уявіть, що Вам доведеться заново народитись, але вже твариною. Яку тварину Ви оберете?

1. Тигра чи леопарда.

2. Домашню кішку.

3. Ведмедя.

Авторська анкета
«Я підліток: у чому полягають особливості моїх стосунків з оточуючими?»(за
Барановською Л.В.)

1. Ваш вік.
2. Ваша стать.
3. Назвіть провідні риси Вашого характеру.
4. Які особистості Вам найбільше імпонують? Чи пов'язане ставлення до них із їхньою статевою належністю?
5. Що у Вашій поведінці з'явилося у зв'язку з переходом до підліткового віку?
6. Чи виявляєте ви агресивність у спілкуванні з оточуючими? Хто найчастіше стає мішенню Вашої агресії?
7. У чому виявляється прояв Вашої агресивності:
 - роздратування;
 - гнів;
 - образливість словесна;
 - прагнення нанести тілесні ушкодження;
 - інше.
1. Якими, на Вашу думку, є причини Вашої агресивності?
2. Ваші дії після вияву агресивності.
3. Що Ви порадили б одноліткам стосовно попередження агресивної поведінки?
4. Що б Ви порадили батькам щодо недопущення проявів агресивної поведінки їхніми дітьми-підлітками?

Дякуємо за участь в опитуванні!